

ҚАЛАЛЫҚ ЖӘНЕ АУЫЛДЫҚ ОРТАДАҒЫ МОНОТІЛДІ БАЛАЛАРДЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Ақерке Самарханова
Мемлекеттік тілді дамыту институты,
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның қалалық және ауылдық аймақтарындағы моготілді балалардың тілдік дамуы салыстырмалы түрде талданады. Зерттеу барысында тілдік ортаның құрылымы, әлеуметтік факторлар, цифрлық ресурстардың ықпалы, отбасылық орта және коммуникациялық қажеттіліктердің айырмашылықтары анықталды. Қала мен ауылдағы моготілді балалардың сөздік қоры, сөйлеу әрекетінің белсенділігі, тілдік қателер сипаты, тілдік бейімделу дағдылары және тілдік стимулдардың әртүрлілігі салыстырылып, олардың тілдік дамуының негізгі себептік факторлары айқындалды. Балалар тілінің дамуына әсер ететін әлеуметтік орта, тілдік тәжірибе, коммуникативтік жағдайлар мен білім беру кеңістігінің рөлі отандық лингвистика, психолінгвистика және әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарастырылады. Әртүрлі ғалымдардың тұжырымдары негізінде қалалық және ауылдық ортадағы тілдік дамудың негізгі айырмашылықтары жүйеленіп, білім беру үдерісінде ескерілуі тиіс факторлар айқындалады.

Түйінді сөздер: моготілді бала, тілдік орта, тілдік даму, балалар тілі, қалалық орта, ауылдық орта, әлеуметтік лингвистика.

Кіріспе. Қазіргі Қазақстан қоғамы көптілді коммуникацияға негізделген, ашық және динамикалық тілдік кеңістікке ие. Мұндай ортада бала дамуы, әсіресе моготілді балалардың тілдік әлеуметтенуі ерекше ғылыми назарды талап етеді.

Моготілділік – баланың бір ғана тілдік жүйеде қалыптасып, сол тіл арқылы дүниені тануы. Тілдік даму бұл жағдайда қоршаған ортадағы тілдік үлгілерге, қарым-қатынас жиілігіне, коммуникативтік жағдаяттардың сан алуандығына тәуелді болады. Ғалымдардың пікірінше, баланың тілдік дамуы ең алдымен әлеуметтік өзара әрекеттестік арқылы жүзеге асады. Тіл – тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар

танымдық және мәдени кодты жеткізуші жүйе.

Монотілді бала – тұрмыстық, әлеуметтік және білім беру кеңістігінде тек бір тілде сөйлеп, соның негізінде когнитивтік және коммуникативтік дағдыларын қалыптастыратын жеке тұлға. Тілдік орта тілдің қарқындылығы мен сапасын айқындайтын жетекші факторлардың бірі болып саналады. Монотілді балалардың тілі бір ғана тілдік жүйеде қалыптасқанымен, олардың тілдік дамуы лексикалық, коммуникативтік, когнитивтік және әлеуметтік стимулдардың әртүрлілігіне байланысты өзгеріп отырады. Қалалық және ауылдық ортада бұл факторлар әртүрлі деңгейде көрінетіндіктен, монотілді балалардың тілдік дамуы да біркелкі емес.

Қазақстан жағдайында қалалық және ауылдық орта арасындағы әлеуметтік-мәдени айырмашылықтар балалардың тілдік тәжірибесіне тікелей әсер етеді. Бұл айырмашылықтар тек тілдік материал көлемінде емес, сөйлеу жағдаяттарының алуан түрлілігі, коммуникативтік стратегияларды қолдану деңгейі, прагматикалық икемділік тұрғысынан да байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, қалалық және ауылдық ортадағы монотілді балалардың тілдік дамуын салыстырмалы зерттеу – өзекті ғылыми мәселе. Қазіргі жаһандану, урбанизация және цифрлану жағдайында баланың тілдік дамуы бұрынғыдан да күрделі әрі көпқабатты сипатқа ие болуда. Тілдік орта тек географиялық кеңістікпен ғана емес, әлеуметтік желілер, медиа мәтіндер, цифрлық ойындар мен визуалды коммуникация құралдары арқылы да қалыптасады. Бұл құбылыстар қалалық және ауылдық ортада әртүрлі деңгейде көрініс тауып, монотілді балалардың тілдік тәжірибесінің мазмұны мен құрылымына өзіндік із қалдырады. Осы тұрғыдан алғанда, монотілділік қазіргі қоғамда оқшауланған тілдік құбылыс емес, керісінше, көптілді және көпмәдениетті ортада дамитын ерекше әлеуметтік-лингвистикалық модель ретінде қарастырылуы тиіс.

Монотілді балалардың тілдік дамуын зерттеу тілдің табиғи меңгерілу заңдылықтарын ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік

теңсіздік, білім беру қолжетімділігі және мәдени капитал мәселелерін де қамтиды. Қалалық ортада тілдік ресурстардың молдығы баланың тілдік мүмкіндіктерін кеңейткенімен, тілдік норманың тұрақсыздануына, сөйлеудің фрагменттелуіне әкелуі мүмкін. Ал ауылдық ортада тілдік тәжірибенің біркелкілігі мен дәстүрлі сипаты тілдің табиғи сақталуына жағдай жасағанымен, академиялық және абстрактілі тілдік құрылымдарды меңгеруде белгілі бір шектеулер туындатуы ықтимал. Осы айырмашылықтар монотілді балалардың тілдік дамуын бағалауда біртұтас әмбебап өлшемдерді қолданудың жеткіліксіз екенін көрсетеді. Баланың тілдік деңгейін анықтау оның сөздік қорының көлемімен ғана шектелмей, тілдік құралдарды қолдану икемділігі, коммуникативтік стратегияларды меңгеру деңгейі және сөйлеу әрекетінің прагматикалық ұйымдасуы сияқты көрсеткіштер арқылы кешенді түрде жүзеге асырылуы қажет.

Зерттеудің өзектілігі — Қазақстан қоғамындағы түрлі аймақтардағы монотілді балалардың тілдік дамуында байқалатын айырмашылықтарды ғылыми негізде талдау әрі монотілді ортадағы бала тілін дамыту жолдарын ұсыну.

Мақаланың мақсаты — қала және ауыл жағдайында өсіп жатқан монотілді балалардың тілдік даму ерекшеліктерін салыстыру, олардың пайда болу себептерін анықтау және ғылыми негізделген шешу жолдарын ұсыну.

Қазіргі әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулерде баланың тілдік дамуы тек лингвистикалық қабілеттердің қалыптасуы ретінде ғана емес, оның әлеуметтік бейімделуінің, мәдени сәйкестігінің және тұлғалық дамуының маңызды көрсеткіші ретінде қарастырылады. Балалық шақтағы тілдік тәжірибе болашақта білім алудың, кәсіби бағдарланудың және қоғамдық өмірге қатысудың іргетасын қалайды. Сондықтан монотілді балалардың тілдік дамуын зерттеу тіл саясаты, білім беру және әлеуметтік теңдік мәселелерімен тығыз байланысты кешенді ғылыми проблемаға айналып отыр. Қазақстан жағдайында қалалық және ауылдық аймақтар арасындағы әлеуметтік-

экономикалық, инфрақұрылымдық және мәдени айырмашылықтар тілдік ортаның сапасына әртүрлі деңгейде ықпал етеді. Бұл айырмашылықтар балалардың тілдік тәжірибесінің мазмұнына, қарым-қатынасқа түсу мүмкіндіктеріне және тілдік ресурстарды меңгеру қарқынына тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, монотілді балалардың тілдік дамуын аймақтық ерекшеліктер тұрғысынан талдау білім беру жүйесінде теңгерімді тілдік саясат қалыптастыру үшін маңызды ғылыми негіз бола алады.

Негізгі бөлім

Балалардың тілдік дамуы мәселесі қазақ тіл білімінде ертеден бастап кешенді түрде қарастырылып келеді. Психолингвистикалық тұрғыдан алғанда, баланың тілдік дамуы когнитивтік жетілу, әлеуметтік өзара әрекеттестік және мәдени тәжірибенің тоғысында қалыптасады. Л.С. Выготскийдің әлеуметтік-мәдени теориясына сәйкес, тіл баланың танымдық дамуының негізгі құралы болып табылады және ол ересектермен қарым-қатынас барысында ішкі сөйлеуге айналады. Бұл қағида монотілді балалардың тілдік дамуын зерттеуде әлеуметтік ортаның шешуші рөлін негіздейді. Сонымен қатар қазіргі әлеуметтік лингвистикада тілдік орта ұғымы статикалық құбылыс емес, динамикалық, көпқабатты жүйе ретінде қарастырылады. Тілдік ортаға отбасы ішіндегі қарым-қатынас, құрдастар ортасы, білім беру мекемелері, медиа кеңістік және цифрлық коммуникация құралдары кіреді. Қалалық және ауылдық ортада бұл компоненттердің арақатынасы мен ықпалы әртүрлі болғандықтан, монотілді балалардың тілдік даму траекториялары да біркелкі болмайды. Ғалымдар баланың тілді меңгеруін тек табиғи биологиялық үдеріс ретінде емес, әлеуметтік орта мен қарым-қатынас жүйесіне тәуелді құбылыс деп сипаттайды [1, 6, 10]. Осы тұрғыдан алғанда, қалалық және ауылдық ортадағы монотілді балалардың тілдік дамуын салыстыру әлеуметтік факторлардың тілдік құзыреттілікке ықпалын анықтауға мүмкіндік береді.

Балалар тілінің қалыптасуы туралы отандық зерттеулерде тілдің

танымдық және мәдени қызметі ерекше аталады. А.Байтұрсынұлы тіл ұлттың ойлау жүйесі мен рухани болмысын қалыптастыратын басты құрал екенін көрсетеді [1]. Бұл тұжырым балалардың тілдік дамуын олардың өмір сүріп отырған әлеуметтік ортасымен байланыстыра талдаудың теориялық негізін қалайды. Қалалық ортадағы балалардың тілдік дамуына арналған еңбектерде тілдік тәжірибенің көпқабатты сипаты баса көрсетіледі. Қалалық ортада бала түрлі әлеуметтік институттармен (балабақша, мектеп, қосымша білім беру орталықтары) байланысқа түсіп, ресми және бейресми сөйлеу үлгілерін қатар меңгереді [2, 23]. Н. Уәлидің пікірінше, мұндай ортада тілдік норма ерте қалыптасып, балалардың әдеби тіл үлгілерін меңгеру деңгейі жоғары болады [3]. Сонымен қатар қалалық балалардың тілінде абстрактілі ұғымдарға негізделген лексиканың ерте қалыптасатыны, сөйлеудің логикалық құрылымының күрделенетіні байқалады [4, 30]. Бұл жағдай қалалық ортадағы білім беру кеңістігінің кеңдігімен және тілдік ақпарат ағынының молдығымен түсіндіріледі. Қалалық ортадағы тілдік даму ерекшеліктерін сипаттауда формалды білім беру кеңістігінен бөлек, бейресми тілдік стимулдардың рөлін де ескеру қажет. Қалалық балалар түрлі мәдени іс-шараларға, үйірмелерге, қоғамдық кеңістіктерге жиі қатыса отырып, тілдің функционалдық мүмкіндіктерін нақты коммуникативтік жағдаяттарда қолдануға дағдыланады. Бұл жағдай сөйлеудің прагматикалық қырларын ерте меңгеруге, адресатқа бейімделген тілдік мінез-құлықтың қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар қалалық ортада әлеуметтік желілер мен цифрлық платформалар баланың тілдік санасына ықпал ететін маңызды факторға айналып отыр. Монотілді қала баласы түрлі жанрдағы мәтіндермен (бейне, аудио, қысқа хабарламалар) жүйелі түрде байланысқа түсе отырып, ақпаратты тез қабылдау мен өңдеуге бейімделеді. Алайда мұндай қарқындылық кей жағдайда сөйлеудің тереңдігі мен мазмұндылығына кері әсер етуі мүмкін.

Ауылдық ортадағы балалардың тілдік дамуын сипаттайтын

еңбектерде тілдің табиғи, ауызекі қолданысы басым екені көрсетіледі. Ғалымдар ауылдық балалардың тілінде тұрмыстық, этномәдени мазмұндағы лексиканың, бейнелі сөздер мен фразеологиялық тіркестердің жиі кездесетінін атап өтеді [5, 22, 28]. Р.Сыздық ауылдық ортада сақталған тілдік вариативтілік ұлттық мәдени кодтың берілуіне ықпал ететінін көрсетеді [6, 4]. Ауылдық ортада тілдің ұрпақтан ұрпаққа берілуі көбіне тікелей қарым-қатынас арқылы жүзеге асады. Балалар үлкендердің сөйлеу үлгілерін бақылау, тыңдау және қайталау арқылы тілдік нормаларды табиғи жолмен меңгереді. Бұл үдеріс формалды оқытудан гөрі, тәжірибеге негізделген тілдік әлеуметтену сипатында болады. Мұндай ортада сөз мағынасы нақты әрекетпен, кеңістікпен және ортақ мәдени тәжірибемен тығыз байланыста қалыптасады. Осы ерекшелік ауылдық балалардың тілдік санасында контекстік ойлаудың басым болуына ықпал етеді. Олар тілдік бірліктерді абстрактілі деңгейде емес, нақты өмірлік жағдаяттармен байланыстыра қабылдайды. Бұл құбылыс балалардың бейнелі ойлауын, ауызекі сөйлеу мәдениетін байытқанымен, білім беру үдерісінде талап етілетін жалпылау және логикалық құрылымдау дағдыларын дамытуда арнайы әдістемелік қолдауды қажет етеді.

Ауылдық ортадағы тілдік тәжірибе көбінесе тұрақты қарым-қатынас шеңберінде жүзеге асатындықтан, балалардың сөйлеу әрекеті экспрессивті, эмоциялық бояуы қанық болып келеді. Дегенмен, кейбір зерттеулерде академиялық тіл дағдыларын меңгеруде ауылдық балалардың қосымша әдістемелік қолдауды қажет ететіні атап көрсетіледі [7, 31]. Қалалық және ауылдық ортадағы тілдік дамудағы айырмашылықтар коммуникативтік құзыреттілік деңгейінен де байқалады. Қалалық балалар сөйлеу жағдаятына сәйкес тілдік құралдарды икемді қолдануға бейім болса, ауылдық балалар нақты жағдаятқа негізделген, алдын ала болжамды коммуникацияны тиімді меңгереді [8, 27]. Қалалық ортадағы монотілді бала сөйлеу жағдаятына бейімделген тілдік мінез-құлық көрсетеді. Мысалы, бала мұғаліміне: *«Мен бұл*

тапсырманы әлі аяқтаған жоқпын, себебі уақыт жетпеді» деп жауап берсе, құрдасына: *«Әлі бітірмедім, кейін жасаймын»* деп қысқартып айтуы мүмкін. Ал ауылдық ортадағы бала көбіне тұрақты адресаттармен сөйлесетіндіктен, сөйлеу формасын сирек өзгертеді. Ол мұғалімге де, үлкендерге де: *«Әлі жасап үлгермедім»* деген бір ғана модельді қолдануы ықтимал.

Отандық әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулерде тілдік дамудағы бұл айырмашылықтар кемшілік емес, әртүрлі тілдік тәжірибенің нәтижесі ретінде қарастырылады [9, 24]. Монотілді балалардың тілдік дамуына әсер ететін тағы бір маңызды фактор – ата-аналық тіл саясаты. Ата-аналардың баламен сөйлесу жиілігі, қолданатын тілдік үлгілері және тілге деген көзқарасы баланың сөйлеу белсенділігі мен тілдік сенімділігін айқындайды. Қалалық ортада ата-аналардың бала тілін дамыту міндетін көбіне білім беру ұйымдарына жүктеуі байқалса, ауылдық ортада тілдік тәрбие отбасы мен жергілікті қауымдастық шеңберінде жүзеге асады.

Институционалдық қолдау тұрғысынан алғанда, балабақша мен мектептің тілдік ортаны ұйымдастырудағы рөлі де маңызды. Қалалық ортада қосымша білім беру ресурстарының көптігі тілдік дамуды жеделдетсе, ауылдық ортада мұндай мүмкіндіктердің шектеулі болуы теңгерімді тілдік саясатты қажет етеді. Қалалық орта тілдің функционалдық және академиялық қырларын дамытуға мүмкіндік берсе, ауылдық орта тілдің дәстүрлі, мәдени және экспрессивті әлеуетін сақтауға жағдай жасайды [10, 25].

Жалпы алғанда, зерттелген еңбектер қалалық және ауылдық ортадағы монотілді балалардың тілдік дамуы әлеуметтік ортаға, тілдік қарым-қатынас сипатына және білім беру мүмкіндіктеріне тікелей байланысты екенін дәлелдейді. Бұл айырмашылықтарды ескеру білім беру мазмұнын жетілдіруде және балалардың тілдік дамуын теңгерімді қолдауда маңызды ғылыми негіз бола алады.

Қалалық ортада тілдік орта әркелкі, гетерогенді, түрлі диалектілік, әлеуметтік және жас ерекшелігіне байланысты сөйлеу формалары кездеседі. Ауылдық ортада тілдік орта біркелкі, гомогенді, дәстүрлі сөйлеу үлгілері жиі сақталады. Бұл айырмашылық монотілді балалардың тілдік дамуына тікелей

әсер етеді.

Қалалық ортадағы монотілді балалардың тілдік даму ерекшеліктері: сөздік қордың құрамы мен динамикасы. Қалалық балаларда сөздік қор өте жылдам жаңарып, жаңа сөздер көбіне цифрлық контенттен, бұқаралық ақпарат құралдарынан және көп түрлі әлеуметтік топтардан келеді. Қалада тұратын баланың тілдік қателерінің сипаты:

- Тілдік интерференция белгілері (орыс тілінен енген модельдер). Қалалық ортадағы

монотілді балалардың сөйлеуінде орыс тілінің синтаксистік және семантикалық модельдерінің ықпалы байқалады. Бұл құбылыс тілдік интерференция ретінде көрініс табады және көбіне сөйлем құрылымы мен сөз тіркестерінің ұйымдасуынан аңғарылады. **Мысалы:** *«Менде уақыт жоқ»* (орыс тіліндегі *у меня нет времени* моделінің ықпалы) → әдеби нормада: *«Менің уақытым жоқ»*, *«Ол маған айтты»* → *«Ол маған айтты»* сөйлемі жиі *«Ол маған айтты ғой»*, *«ол айтты маған»* тәрізді орысша сөз тәртібімен беріледі. *«Сабақта мен түсінбедім»* → қазақ тіліндегі қалыпты құрылымнан гөрі орыс тіліндегі *я не понял на уроке* үлгісіне жақын. Бұл мысалдар интерференцияның баланың қазақ тілін білмеуінен емес, көпқабатты тілдік ортадағы модельдерді бейсаналы түрде көшіруінен туындайтынын көрсетеді.

- Сөйлеудің жылдамдығы мен қысқартылған формалар. Қалалық монотілді

балалардың сөйлеуінде ақпаратты тез жеткізуге бағытталған жылдам сөйлеу және ықшамдалған тілдік формалардың жиі қолданылуы байқалады. Бұл құбылыс әсіресе құрдастар арасындағы бейресми коммуникацияда анық көрінеді. **Мысалы:** *«Барып келдім»* → *«Барыпке»*, *«Қазір келемін»* → *«Қаз келем»*, *«қазр»*. *«Мен оны істеп қойдым»* → *«Істеп қойғам»*. *«Білмеймін»* → *«Білмейм»*. Бұл қысқартулар сөйлеудің үнемділігіне негізделгенімен, жүйелі түрде қолданылған жағдайда әдеби тіл нормаларының толық қалыптасуын баяулатуы мүмкін.

- Жаргон, сленг түрлерінің ерте пайда болуы байқалады. Қалалық ортада өсіп келе

жатқан монотілді балалардың тілінде жаргондық және сленгтік элементтердің ерте жастан (5–7 жас шамасында) пайда болуы жиі кездеседі. Бұл құбылыс көбіне цифрлық орта, әлеуметтік желілер мен мультимедиялық контенттің ықпалымен байланысты. **Мысалы:** «*Күшти*» → «*Топ*», «*бомба*», «*Ұнамайды*» → «*Зачёт емес*», «*отстой*», «*Жақсы*» → «*Ок*», «*норм*», «*Ойнадық*» → «*Катка жасадық*» (ойын сленгі). Бұл лексемалар баланың сөйлеуін эмоционалды және экспрессивті еткенімен, ресми және академиялық сөйлеу үлгілерін ажырату дағдылары қалыптаспайынша, тілдік стильдердің араласуына әкелуі мүмкін.

Монотілді балалардың сөйлеуіндегі тілдік қателерді бағалауда олардың әлеуметтік

табиғатын ескеру маңызды. Қалалық ортада байқалатын интерференциялық және жаргондық элементтер баланың тілдік дамуының кемшілігі емес, көпқабатты тілдік ортаға бейімделуінің нәтижесі болып табылады. Бұл қателер көбіне өтпелі сипатқа ие болып, әдеби тіл нормалары жүйелі түрде меңгерілген жағдайда біртіндеп жойылады. Ауылдық ортада тілдік қателердің сипаты өзгеше болады. Мұнда қателер көбіне диалектілік ерекшеліктермен, жергілікті сөйлеу үлгілерімен байланысты көрінеді. Бұл құбылыс балалардың тілдік тәжірибесінің табиғи құрамдас бөлігі болып табылады және оны түзету емес, бағыттау арқылы әдеби тіл нормасына бейімдеу тиімді нәтиже береді.

Монотілді балалардың тілдік дамуы олардың күнделікті тілдік тәжірибесінің құрылымымен және әлеуметтік ортаның сапасымен тығыз байланысты. Қалалық және ауылдық ортадағы айырмашылықтар ең алдымен баланың тілдік қарым-қатынасқа түсу жиілігі мен формаларынан байқалады. Тілдік қарым-қатынасқа түсу жиілігі баланың сөйлеу дағдыларының автоматтану деңгейіне тікелей әсер етеді. Қалалық ортада бала күнделікті өмірде түрлі коммуникативтік серіктестермен жиі

сөйлесетіндіктен, тілдік реакциясы жылдам, сөйлеу актілері қысқа әрі мақсатқа бағытталған сипат алады. Бұл жағдай тілдік автоматизмдердің ерте қалыптасуына ықпал етеді, алайда кей жағдайда сөйлеудің мазмұндық тереңдігін төмендетуі мүмкін. Ауылдық ортада қарым-қатынас жиілігі аздау болғанымен, сөйлеу актілері ұзақ, толық және мазмұнды болып келеді. Балалар өз ойын баяндау, оқиғаны рет-ретімен жеткізу дағдыларын ертерек меңгереді. Мұндай тілдік тәжірибе сөйлеудің құрылымдық тұтастығын сақтауға мүмкіндік береді және монологтік сөйлеудің дамуына қолайлы жағдай жасайды. Қалалық ортада бала әртүрлі әлеуметтік институттармен байланыста болып, тілдің функционалдық мүмкіндіктерін кең көлемде қолдануға мәжбүр болады. Бұл жағдай баланың лексикалық қорын байытып қана қоймай, сөйлеу әрекетінің прагматикалық қырларын ертерек меңгеруіне ықпал етеді. Сөйлеу белсенділігі монотілді баланың тілдік бастамашылдығын айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады. Қалалық ортада бала өз ойын айтуға, сұрақ қоюға, пікір білдіруге жиі ынталандырылады. Бұл оның тілдік бастамашылдығын арттырып, коммуникативтік сенімділігін қалыптастырады. Алайда мұндай ортада кей жағдайда баланың сөйлеуі үстірт, фрагментті сипат алуы мүмкін. Ауылдық ортада сөйлеу бастамасы көбіне үлкендер тарапынан реттеліп отырады. Балалар тыңдау, бақылау, жауап беру арқылы тілдік қатынасқа түседі. Бұл ерекшелік сөйлеу белсенділігінің төмендігі ретінде емес, тілдік тәртіп пен мәдени коммуникацияның көрінісі ретінде бағалануы тиіс. Мұндай ортада бала сөйлеуге жауапкершілікпен қарап, сөздің салмағын сезіне отырып сөйлейді. Қалалық балалар көбіне сөйлеу жағдаятына сәйкес тілдік құралдарды таңдай алады, өз ойын дәлелдеу, түсіндіру, ақпаратты құрылымдап жеткізу дағдыларын меңгереді.

Ауылдық ортада монотілді балалардың тілдік дамуы табиғи, бейресми қарым-қатынасқа негізделеді. Тілдік тәжірибе көбінесе отбасы мүшелерімен және жергілікті қауымдастықпен шектелетіндіктен, сөйлеу әрекеттері тұрақты, алдын ала

болжамды сипатта болады. Мұндай жағдайда балалардың тілдік репертуары тұрмыстық-тәжірибелік лексикамен, этномәдени мазмұндағы сөздермен және бейнелі тіркестермен толығыды. Бұл балалардың ауызекі сөйлеу дағдыларының жақсы қалыптасуына, экспрессивті тілдік құралдарды еркін қолдануына мүмкіндік береді. Дегенмен, академиялық және абстрактілі ұғымдарға негізделген сөйлеу үлгілерін меңгеру баяу жүруі мүмкін. Академиялық тілдің қалыптасуы мектепке дейінгі кезеңде басталып, баланың оқу әрекетіне дайындығын айқындайды. Қалалық ортада балалар нұсқаулықты түсіну, сұраққа толық жауап беру, себеп-салдарлық байланыстарды тіл арқылы білдіру сияқты дағдыларды ертерек меңгереді. Бұл жағдай олардың оқу тапсырмаларын орындаудағы дербестігін арттырады. Ауылдық ортада академиялық тілдің қалыптасуы көбіне мектеп кезеңімен сәйкес келеді. Сондықтан мектепке дейінгі ұйымдарда және бастауыш сыныпта мақсатты тілдік қолдау көрсету ауылдық балалардың оқу жетістіктерін теңестіруге мүмкіндік береді. Бұл қолдау баланың тілдік әлеуетін дамытуға емес, оны ашуға бағытталуы тиіс.

Қалалық және ауылдық ортадағы тілдік дамудағы айырмашылық лексикалық қордың көлемінен гөрі оның құрылымдық және функционалдық сипатына байланысты екені байқалады. Қалалық балалардың сөздік қорында жалпылама, категориялық және ғылыми сипаттағы лексика жиі кездессе, ауылдық балалардың тілінде нақты әрекетке, табиғи ортаға, күнделікті өмірге қатысты атаулар басым келеді. Бұл айырмашылық тіл мен ойлау арасындағы өзара байланыстан туындайды: қалалық ортада ақпараттық кеңістіктің кеңдігі баланың ұғымдық жүйесін тез кеңейтсе, ауылдық ортада тәжірибеге негізделген таным түрлері басымдыққа ие болады. Қалалық монотілді балалардың сөздік қорында әлеуметтік және технологиялық лексиканың ерте қалыптасуы байқалады. Мысалы, қала жағдайында өсіп келе жатқан 5–6 жастағы бала күнделікті сөйлеуінде *планиет, приложение, вайфай, подписка, онлайн сабақ, сторис* сияқты сөздерді еркін қолдана алады.

Бұл сөздер көбіне цифрлық контент пен медиа кеңістік арқылы меңгеріледі. Медиа мәтіндердің тілдік дамуға ықпалы монотілді балалардың тілдік санасында жаңа қабылдау модельдерін қалыптастырады. Қысқа форматтағы бейнематериалдар, анимациялық контент және интерактивті ойындар тілдік ақпаратты тұтастай мәтін ретінде емес, фрагменттелген бірліктер түрінде қабылдауға үйретеді. Бұл жағдай қалалық ортадағы балалардың тілдік реакциясының жылдамдығын арттырғанымен, сөйлеудің құрылымдық тұтастығын қалыптастыруда белгілі бір қиындықтар туындатуы мүмкін. Ауылдық ортада медиа мәтіндермен байланыс шектеулі болғандықтан, тілдік ақпарат көбіне әңгімелеу, баяндау және диалог арқылы беріледі. Мұндай жағдайда баланың сөйлеуінде мәтіннің логикалық тұтастығы, оқиғаның басталуы мен аяқталуын сақтау дағдылары жақсы қалыптасады. Сондықтан медиа кеңістіктің тілдік дамуға әсерін біржақты бағалау емес, оны баланың тілдік тәжірибесін толықтыратын қосымша құрал ретінде қарастыру орынды. Ал ауылдық ортадағы осы жастағы монотілді балалардың сөздік қорында табиғи орта мен тұрмысқа қатысты атаулар басым келеді. Мәселен, олардың сөйлеуінде *қора, жайлау, өріс, отын жару, қозы бағу, шелектеп су тасу* сияқты лексемалар жиі кездеседі. Бұл балалар үшін тіл күнделікті тәжірибемен тікелей байланысты ұғымдарды білдіреді. Лексикалық қордың құрылымдық сипаты баланың когнитивтік даму деңгейімен тығыз байланысты. Қалалық ортада өсіп жатқан монотілді балалардың тілдік санасында жалпылау, категориялау және абстракциялау үдерістері ертерек қалыптасады. Бұл құбылыс олардың сөздік қорында дерексіз ұғымдардың, бағалауыштық бірліктердің және логикалық байланыстарды білдіретін тілдік құралдардың жиі қолданылуынан байқалады. Мұндай тілдік тәжірибе баланың оқу әрекетіне, мәтінді түсіну мен құрастыру дағдыларына оң ықпал етеді.

Ауылдық ортада когнитивтік даму көбіне тәжірибелік әрекетпен, нақты объектілермен және өмірлік жағдаяттармен

ұштасып отырады. Сондықтан ауылдық балалардың сөздік қоры нақты, көрнекі, ситуацияға тәуелді лексикаға негізделеді. Бұл ерекшелік олардың ауызекі сөйлеуінде дәлдік пен бейнелілікті қамтамасыз еткенімен, оқу барысында талап етілетін ұғымдық жалпылауларды меңгеруде қосымша қолдауды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, лексикалық дамудың әртүрлі модельдері баланың ойлау жүйесінің де әрқилы қалыптасуына ықпал етеді.

Коммуникативтік құзыреттілік тұрғысынан алғанда, қалалық балалар әртүрлі адресаттармен қарым-қатынас жасау арқылы сөйлеу стратегияларын икемді қолдануға бейімделеді. Олар ресми және бейресми сөйлеу үлгілерін ажыратып, прагматикалық нормаларды сақтауға үйренеді. Ауылдық балаларда қарым-қатынас біршама тұрақты ортада жүзеге асатындықтан, тілдік мінез-құлықтың экспрессивтілігі жоғары болғанымен, прагматикалық стратегияларды әртүрлі жағдайға бейімдеу мүмкіндігі шектеулі болуы ықтимал.

Тілдік норма мәселесінде де айқын айырмашылық байқалады. Қалалық ортада әдеби тіл нормалары мен стандартталған сөйлеу үлгілері білім беру жүйесі арқылы ерте қалыптасады. Ал ауылдық ортада тілдік вариативтілік сақталып, диалектілік элементтер балалардың сөйлеу тәжірибесінің табиғи құрамдас бөлігіне айналады. Бұл құбылыс бір жағынан тілдің ұлттық-мәдени байлығын сақтауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан мектептік тілдік нормаларды меңгеруде қосымша әдістемелік қолдауды қажет етеді. Тілдік вариативтілік пен әдеби норма арасындағы арақатынас монотілді балалардың мектепке бейімделу кезеңінде ерекше маңызға ие болады. Қалалық ортада әдеби тіл нормалары мектепке дейінгі кезеңнен бастап жүйелі түрде меңгерілсе, ауылдық ортада балалар мектепке келгенде нормаланған тілдік жүйемен алғаш рет бетпе-бет келеді. Бұл жағдай кейбір ауылдық балаларда тілдік сенімсіздікке, сөйлеуден тартынуға немесе өз тілдік тәжірибесін «дұрыс емес» деп қабылдауға әкелуі мүмкін. Сондықтан білім беру үдерісінде диалектілік ерекшеліктерді жоққа шығару емес, оларды әдеби тілге көшу кезеңіндегі өткел

ретінде қарастыру маңызды. Мұндай тәсіл балалардың тілдік өзіндік санасын сақтауға, сөйлеу белсенділігін төмендетпеуге және әдеби тіл нормаларын біртіндеп меңгеруіне мүмкіндік береді.

Осылайша қалалық және ауылдық ортадағы монотілді балалардың тілдік дамуы біртекті емес, әртүрлі әлеуметтік-мәдени траекториялар арқылы қалыптасады. Қалалық орта тілдің функционалдық және академиялық қырларын дамытуға қолайлы жағдай жасаса, ауылдық орта тілдің табиғи, дәстүрлі және экспрессивті мүмкіндіктерін сақтауға ықпал етеді. Бұл ерекшеліктерді ескеру балалардың тілдік дамуын теңгерімді қолдауға бағытталған білім беру стратегияларын әзірлеуде маңызды ғылыми негіз бола алады. Қаладағы монотілді бала қарым-қатынаста белсенді, прагматикалық бағыттағы сөйлеуді жиі қолданады. Коммуникативтік актінің мақсатқа бағытталуы жоғары. Сөйлеу стратегияларының қалыптасуы баланың тілдік тұлға ретінде дамуына тікелей әсер етеді. Қалалық ортада монотілді балалар түрлі коммуникативтік рөлдерді меңгере отырып, тілдік мінез-құлқын жағдаятқа сәйкес өзгертуге дағдыланады. Бұл олардың тілдік икемділігін, прагматикалық құзыреттілігін және әлеуметтік бейімделуін арттырады. Ауылдық ортада тілдік тұлға тұрақты қарым-қатынас шеңберінде қалыптасатындықтан, сөйлеу стратегиялары да біршама тұрақты сипатта болады. Бұл балалардың тілдік мінез-құлқында ашықтық, эмоциялық реңк және тікелейлік басым келеді. Аталған ерекшеліктер тілдік дамудың табиғи моделін көрсетеді және оларды стандартталған өлшемдермен бағалау ғылыми тұрғыдан негізсіз болып табылады.

Сонымен қатар ауылдық ортадағы балалардың тілдік санасы контекстке тәуелді сипатта қалыптасады. Яғни сөз мағынасы нақты жағдаймен, әрекетпен, ортақ тәжірибемен тығыз байланысты болады. Бұл ерекшелік балалардың ауызекі сөйлеуін байытқанымен, оқу үдерісінде талап етілетін жалпылау, абстракциялау, ұғымдық деңгейде ой қорыту дағдыларын

қалыптастыруда белгілі бір қиындықтар туындатуы мүмкін [11, 31]. Сондықтан бірқатар зерттеулерде ауылдық балалардың академиялық тілін дамытуға бағытталған мақсатты педагогикалық қолдау қажеттігі атап көрсетіледі.

Қалалық және ауылдық ортадағы айырмашылықтар тілдік норманы меңгеру деңгейінен де айқын байқалады. Қалалық ортада әдеби тіл нормалары білім беру жүйесі арқылы реттеліп, балалар «дұрыс сөйлеу», «әдеби норма» ұғымдарын ерте жастан меңгереді [12, 15]. Ал ауылдық ортада диалектілік, аймақтық ерекшеліктер тілдік тәжірибенің табиғи құрамдас бөлігі ретінде сақталады [13, 28]. Бұл құбылыс тілдің байлығын көрсеткенімен, мектеп жағдайында нормаланған тілге көшу үдерісін күрделендіруі мүмкін.

Коммуникативтік құзыреттілік тұрғысынан алғанда, қалалық балалар әртүрлі әлеуметтік рөлдерде сөйлеуге бейімделсе, ауылдық балалар тұрақты адресаттармен қарым-қатынасқа икемді келеді [14, 27]. Осы айырмашылық балалардың сөйлеу стратегияларын таңдауына, тілдік мінез-құлқының қалыптасуына әсер етеді. Отандық әлеуметтік-лингвистикалық еңбектерде бұл айырмашылықтарды кемшілік ретінде емес, тілдік дамудың әртүрлі модельдері ретінде қарастыру қажеттігі баса айтылады [15, 24].

Зерттеу нәтижелері білім беру тәжірибесінде аймақтық тілдік ерекшеліктерді ескеретін икемді әдістемелерді енгізу қажеттігін көрсетеді. Ауылдық мектептерде академиялық тіл мен абстрактілі ойлауды дамытуға бағытталған мақсатты тапсырмалар жүйесін қалыптастыру маңызды болса, қалалық ортада балалардың ауызекі сөйлеу мәдениетін, ұлттық-мәдени лексиканы және көркем тілдік құралдарды меңгеруіне басымдық берілуі тиіс. Сонымен қатар цифрлық ресурстарды тілдік дамуды қолдау құралы ретінде саналы әрі мақсатты пайдалану балалардың тілдік әлеуетін теңгерімді дамытуға мүмкіндік береді. Қалалық және ауылдық ортадағы монотілді балалардың тілдік дамуын салыстыру екі түрлі тілдік модельдің бар екенін көрсетеді.

Қалалық модель тілдің функционалдық, прагматикалық және академиялық қырларын дамытуға бағытталса, ауылдық модель тілдің табиғи, дәстүрлі және мәдени әлеуетін сақтауға негізделеді. Бұл модельдер бірін-бірі жоққа шығармайды, керісінше, тілдік дамудың әртүрлі траекторияларын сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, тілдік даму бір ғана үлгімен өлшенетін үдеріс емес, баланың өмір сүріп отырған әлеуметтік кеңістігіне бейімделген көпөлшемді құбылыс ретінде қарастырылуы тиіс.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу мен отандық ғылыми еңбектерге жасалған кешенді талдау қалалық және ауылдық ортадағы монотілді балалардың тілдік дамуы біртекті үдеріс емес екенін, оның әлеуметтік, мәдени және коммуникациялық факторлардың күрделі өзара ықпалы нәтижесінде қалыптасатынын айқын көрсетті. Бұл айырмашылықтар тілдік дамудың тек сыртқы көрінісінен емес, баланың тілдік санасының құрылымынан, сөйлеу әрекетінің ұйымдасуынан және коммуникативтік мінез-құлқынан да байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, монотілді балалардың тілдік дамуын бағалау баланың жеке қабілетіне ғана емес, оны қоршаған тілдік ортаның сапасына, құрылымына және мазмұнына негізделуі тиіс.

Зерттеу нәтижелері монотілді балалардың тілдік дамуын «жоғары» немесе «төмен» деңгейлер арқылы емес, әртүрлі әлеуметтік-мәдени модельдер арқылы сипаттау қажеттігін көрсетеді. Қалалық және ауылдық ортадағы айырмашылықтар тілдік дамудың сапасын емес, бағытын айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, тілдік даму – бір ғана стандартқа ұмтылатын үдеріс емес, баланың өмір сүру кеңістігіне бейімделген көпнұсқалы құбылыс.

Бұл көзқарас монотілді балалардың тілін бағалау мен дамытуда біржақты нормативтік талаптардан бас тартып, икемді, контекстке негізделген әдістемелерді қолданудың маңызын көрсетеді.

Қалалық ортада тілдік даму көпқабатты әрі гетерогенді

коммуникациялық кеңістікте жүзеге асады. Мұнда бала әртүрлі әлеуметтік институттармен, ресми және бейресми сөйлеу үлгілерімен, цифрлық және медиа мәтіндермен үздіксіз байланыста болады. Соның нәтижесінде тіл баланың санасында тек қарым-қатынас құралы ретінде емес, білім алу, ақпаратты құрылымдау, ойды логикалық түрде ұйымдастыру және әлеуметтік рөлдерді меңгеру тетігі ретінде орнығады. Бұл жағдай қалалық монотілді балаларда академиялық тілдік дағдылардың, прагматикалық икемділіктің және нормативтік сөйлеу үлгілерінің ертерек әрі қарқынды қалыптасуына ықпал етеді.

Ауылдық ортада тілдік даму табиғи, дәстүрлі және салыстырмалы түрде біркелкі тілдік кеңістікте жүреді. Мұнда тіл баланың күнделікті өмір тәжірибесімен, тұрмыстық әрекетпен және этномәдени құндылықтармен тығыз байланыста қалыптасады. Соның нәтижесінде ауылдық ортадағы монотілді балалардың тілі экспрессивтілікке, бейнелілікке және ұлттық-мәдени мазмұнға бай болып келеді. Бұл тілдік тәжірибе баланың ауызекі сөйлеу дағдыларын, эмоциялық-бағалауыштық қабілеттерін және мәдени кодты меңгеруін қамтамасыз етеді. Алайда академиялық және абстрактілі тілдік құрылымдарды меңгеру бұл ортада мақсатты педагогикалық қолдауды талап етеді.

Зерттеу нәтижелері қалалық және ауылдық ортадағы тілдік айырмашылықтарды әлеуметтік теңсіздік немесе тілдік кемшілік ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан негізсіз екенін дәлелдейді. Керісінше, бұл айырмашылықтар әртүрлі тілдік тәжірибенің нәтижесі болып табылады және оларды бірін-бірі толықтыратын тілдік ресурстар ретінде бағалау қажет. Қалалық ортада қалыптасатын академиялық және функционалдық тілдік дағдылар ауылдық балалар үшін саналы түрде дамытылуы тиіс болса, ауылдық ортада сақталған этномәдени, бейнелі және табиғи тілдік қор қалалық балалардың тілдік тәжірибесін байытуға мүмкіндік береді. Мұндай өзара толықтырушы көзқарас тілдік дамуды біржақты бағалаудан бас тартып, кешенді модельге көшу қажеттігін көрсетеді.

Осыған байланысты білім беру жүйесінде балалардың тілдік дамуын бағалау мен қолдау әмбебап өлшемдерге ғана сүйенбеуі тиіс. Тілдік даму деңгейін анықтауда әлеуметтік-мәдени контексті, тілдік ортаның ерекшелігін және баланың коммуникативтік тәжірибесін ескеретін дифференцияланған тәсілдер қажет. Ауылдық мектептерде академиялық тіл мен абстрактілі ойлауды дамытуға бағытталған әдістемелерді жүйелі түрде енгізу маңызды болса, қалалық ортада балалардың ауызекі сөйлеу мәдениетін, ұлттық-мәдени лексиканы және тілдің көркемдік-экспрессивті құралдарын сақтау мен дамытуға басымдық берілуі тиіс. Бұл бағыттағы жұмыс балалардың тілдік дамуын теңгерімді әрі үйлесімді қолдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар зерттеу монотілді балалардың тілдік дамуына ата-аналық тіл саясаты мен цифрлық ортаның ықпалы ерекше екенін көрсетті. Экрандық контенттің мазмұны мен қолданылу уақыты тілдік дамуға тікелей әсер ететін факторға айналып отыр. Сондықтан тілдік даму мәселесін тек білім беру мекемелері шеңберінде ғана емес, отбасы мен қоғам деңгейінде де кешенді түрде қарастыру қажет. Ата-аналарды тілдік даму үдерісіне тарту, оларға тілдік ортаны байыту жолдарын түсіндіру және цифрлық ресурстарды мақсатты пайдалану мәдениетін қалыптастыру маңызды практикалық міндеттердің бірі болып табылады.

Қалалық және ауылдық ортадағы монотілді балалардың тілдік дамуын зерттеу лингвистикалық мәселе аясынан шығып, әлеуметтік лингвистика, педагогика, психология және мәдениеттану салаларымен тоғысатын кешенді ғылыми проблема ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл бағыттағы болашақ зерттеулерде эмпирикалық деректерге негізделген ұзақ мерзімді салыстырмалы бақылаулар жүргізу, нақты аймақтық ерекшеліктерді есепке алу және алынған ғылыми нәтижелерді білім беру тәжірибесіне жүйелі түрде енгізу аса маңызды. Осындай кешенді, көпқырлы көзқарас қана монотілді балалардың тілдік әлеуетін толық ашуға, олардың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етуге және ұлттық тілдің болашақтағы өміршендігін нығайтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 2013.
2. Қапалбек Б. Қазақ тілінің әлеуметтік кеңістігі. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019.
3. Уәли Н. Таным мен тағылым. – Алматы: Ғылым, 2005.
4. Жұмақасева Б.Д. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілдік дамуының психолінгвистикалық негіздері. – Алматы: ҚазҰПУ, 2015.
5. Қасқабасов С. Тіл және мәдениет. – Алматы: Ғылым, 2018.
6. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 2005.
7. Тұрғанбаева Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2012.
8. Қасым Б. Қазақ тіліндегі диалектілік ерекшеліктер. – Алматы: Ғылым, 1995.
9. Қалиұлы Б. Қазақ тілінің әлеуметтік қызметі. – Алматы: Ғылым, 2004.
10. Әбілқасымов Б. Қазақ тілінің тарихи-социолінгвистикалық мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2008.
11. Тұрғанбаева Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2012.
12. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2007.
13. Базарбекова Р. Қалалық ортадағы балалардың сөйлеу мәдениеті // Тіл және қоғам. – 2019.
14. Қасым Б. Қазақ тіліндегі диалектілік ерекшеліктер. – Алматы: Ғылым, 1995.
15. Қалиұлы Б. Қазақ тілінің әлеуметтік қызметі. – Алматы: Ғылым, 2004.